

ПЕДАГОГІКА

УДК 37.013.21:378

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/22.166870>

Ольга АКИМОВА,

orcid.org/0000-0001-6988-6258

доктор педагогічних наук, професор,

завідувач кафедри педагогіки

Вінницького державного педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

sopogov@ukr.net

Володимир САПОГОВ,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки

Вінницького державного педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

sopogov@ukr.net

ЕМОЦІЙНИЙ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ СКЛАДНИКИ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ: ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

У статті автори розглядають роль емоційних процесів у системі розумової діяльності. Зауважується, що серед характеристик пізнавальної діяльності на особливу увагу заслуговує емоційна насиченість; на відміну від будь-якої іншої діяльності, пізнавальна діяльність регулюється емоційно, афективно. Здійснено аналіз відношень таких понять, як емоції і мислення: афективний елемент належить до початку, до виникнення творчого процесу, тому що будь-яка творчість передбачає потребу, бажання, прагнення, незадоволений імпульс, часто саму трудність виношування ідеї. Інтелектуальні почуття пов'язуються зі здогадом, стверджується, що подібні почуття й емоції необхідні для виконання творчої розумової діяльності.

Ключові слова: *творче мислення, творчість, креативність, мислення та емоції, афект та інтелект.*

Olga AKIMOVA,

orcid.org/0000-0001-6988-6258

Doctor of Pedagogical Sciences,

Professor, Head of the Department of Pedagogics,

Mykhajlo Kotsyubinskiy Vinnytsya State Pedagogical University

(Vinnytsya, Ukraine) sopogov@ukr.net

Volodymir SAPOGOV,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of Pedagogics

Mykhajlo Kotsyubinskiy Vinnytsya State Pedagogical University

(Vinnytsya, Ukraine) sopogov@ukr.net

EMOTIONAL AND INTELLECTUAL CONSTITUENTS OF CREATIVE THINKING: TO THE QUESTION OF CONCEPTS CORRELATION

The authors examine the role of emotional processes in the system of intellection in the article. It is noticed that among descriptions of cognitive activity on the special attention deserves emotional saturation; unlike any other activity, cognitive activity is regulated emotionally, highly emotional. The analysis of mutual relations of such concepts as emotions and thinking is carried out: a highly emotional element belongs to beginning, to the origin of creative process, because any work envisages a necessity, desire, aspiration, dissatisfied impulse, often difficulty of maturing of idea. The intellectual feelings contact with conjecture, it becomes firmly established that the similar feelings and emotions are needed for implementation of creative intellection.

The purpose of the article is to analyze different approaches to determining the role and place of emotions in the structure of creative thinking and study the correlation of emotional and intellectual processes.

Emotional states perform in the process of thinking various regulatory, heuristic functions. Heuristic functions of emotions in the process of creative thinking consist in the allocation of a certain zone, which determines not only the further deployment of the search in depth, but in the case of bringing to undesirable situations and returning it to a certain point. Thus, it was found that there is a sufficiently significant connection between the states of emotional activation and the finding of the basic principle of the problem.

An interest in our study is an analysis of some general conditions for the emergence of intellectual emotions. On the basis of the results of the experimental work, the characteristics of the field of intellectual activity, in which the most probable occurrence of intellectual emotions was made. Investigators noted the emergence of intellectual emotions (creative recovery, inspiration, etc.) only in the process of performing creative tasks. The same processes meet the highest average estimates for the degree of interest and the degree of difficulty. Thus, processes of mental activity, in which intellectual emotions arise, are relatively complex and have a clearly revealed creative nature. The data from this study show that the presence of the creative process is the most common condition for the emergence of intellectual emotions in mental activity. In turn, the type of task is one of the external conditions for the implementation of the creative process, and therefore the emergence of intellectual emotions.

Key words: *creative thinking, work, creativity, thinking and emotions, affect and intellect.*

Постановка проблеми. Психологічна характеристика творчого мислення не може вважатися повною без розгляду ролі емоційних процесів у системі розумової діяльності. У дослідженнях емоційної регуляції творчого пошуку конкретизується теза про суб'єктивність мислення. Традиційно суб'єктивний характер мислення пов'язувався з мотиваційною зумовленістю цього процесу, але, як зауважує О. Тихомиров, цього не досить, необхідно також дати характеристику емоціям, які відображають зв'язок між мотивами (потребами) і успіхом або можливістю успішної реалізації відповідної діяльності суб'єкта. Своєрідність місця проблематики, пов'язаної з аналізом відношень емоцій і мислення, на його думку, полягає в тому, що вона часто виникає на межі наукових теорій про мислення і теорій про емоції, займаючи і тут, і там периферійне положення (Тихомиров, 1984: 87).

Ситуація, що склалася в сучасній науці у сфері дослідження емоційного складника творчості, свідчить про наявність очевидної тенденції активного зростання уваги до значення і функцій емоцій у творчості. У працях відомих спеціалістів у галузі психології мислення досліджуються аспекти, пов'язані із особистісним складником розумової діяльності. Так, О. Брушлинський досліджував мотиваційну спрямованість розумового процесу і на цій основі торкався питання його емоційної регуляції. О. Матюшкін виклав у своїх працях проблему регуляції і саморегуляції мислення. Згідно з автором, виникнення проблемної ситуації переживається людиною у формі специфічної пізнавальної потреби в новому, невідомому, але необхідному знанні. І. Васильєв, В. Поплужний, О. Тихомиров вивчали історію і сучасний стан проблеми емоційної регуляції розумової діяльності.

Метою статті є аналіз різних підходів до визначення ролі і місця емоцій у структурі твор-

чого мислення і вивчення співвідношення емоційних і інтелектуальних процесів.

Виклад основного матеріалу. Методологічні основи взаємозв'язку мислення та емоцій закладені в працях Л. Виготського, С. Рубінштейна та О. Леонт'єва. Так, проблема взаємозв'язку «афекту й інтелекту» вперше була порушена Л. Виготським. Він зауважував: «Хто відірвав мислення з самого початку від афекту, той назавжди закрив собі дорогу до пояснення причин мислення, тому що детерміністичний аналіз мислення передбачає розкриття головних мотивів думки, потреб і інтересів, збуджень і тенденцій, які спрямовують рух думки в той або інший бік» (Виготський, 1934: 14).

Висунутий принцип єдності мислення і емоцій С. Рубінштейн обґрунтував таким чином. Весь процес мислення у цілому є свідомою операцією, яка піддається регулюванню. З динамікою розумового процесу пов'язане емоційне самопочуття суб'єкта, напружене на початку і задоволене або розряджене наприкінці. Взагалі реальний розумовий процес пов'язаний з усім психічним життям індивіда. А оскільки мислення найтісніше пов'язане з практикою і виходить із потреб та інтересів людини, емоційні моменти почуття, що виявляються в суб'єктивній формі переживання, ставлення людини до навколишнього, включаються в кожний інтелектуальний процес і своєрідно його забарвлюють (Рубінштейн, 2002: 317). С. Рубінштейн визначив також роль почуттів у розумовому процесі. Він зауважує, що ця роль може бути різною, залежно від того, яке співвідношення встановлюється між почуттями і думкою (Рубінштейн, 2002: 317–318).

О. Леонт'єв розвивав діяльнісний підхід до психіки, зокрема і до мислення. Серед характеристик пізнавальної діяльності він відзначив її емоційну насиченість. Автор зауважує, що, на відміну від будь-якої іншої діяльності, пізнавальна

діяльність ще регулюється емоційно, афективно. Саме це і надає мисленню характеру діяльності. У «Лекціях із загальної психології» він зазначає: «Ми весь час говоримо про мислення як про діяльність суб'єкта, що стверджує своє життя, тобто живої істоти. І я не буду виголошувати безкінечно повторювані афоризми: «без фантазії (або без емоції) не може бути пошуків істини». Їх безліч, таких суджень філософів. І це безсумнівний факт, без цього факту неможливо зрозуміти не тільки конкретну динаміку процесу, але навіть тих фундаментальних трансформацій, які ці процеси проходять» (Леонт'єв, 2005: 342).

О. Леонт'єв визначає функції емоцій, які полягають в тому, що вони сигналізують про особистісну сутність подій, що відбуваються. Суттєвим, на думку науковців, тут є те, що джерелом емоцій, зокрема й інтелектуальних, визначається сутнісне утворення, а також і те, що емоція виконує функцію «презентації» особистісних сутностей у свідомість суб'єкта і на цій основі регулює діяльність (Васильєв та ін., 1980: 31).

У психології мислення визначаються різні підходи до проблеми співвідношення емоційних та інтелектуальних процесів. Так, у монографії «Емоції та мислення» автори І. Васильєв, В. Поплужний, О. Тихомиров на основі аналізу праць з психології роблять висновок про те, що в трактуванні інтелектуальних почуттів і емоцій існувало два головні напрями: інтелектуалістичний і «дослідницький». Перший з них безпосередньо заснований на методології філософського раціоналізму, оскільки визнає тільки пізнавальну детермінацію інтелектуальних емоцій і почуттів. Ці явища вважаються вищими, відірваними від життєдіяльності людини, від її потреб і цілей. Інтелектуальне почуття розглядається як свідома оцінка відношень між уявленнями. Почуття при цьому зводяться до пізнавальних процесів. До інтелектуалістичного розуміння близькі такі автори, як: А. Бен, Е. Титченер, В. Дžeme. Дослідницький напрям спирався на філософські принципи позитивізму, відповідно до яких психологи обмежувалися тільки описом зовнішніх зв'язків між явищами, але цей напрям вважається більш продуктивним у розробці проблеми інтелектуальних почуттів. Стверджується, що подібні почуття й емоції необхідні для виконання творчої розумової діяльності (Васильєв та ін., 1980: 27–28). Ідею розвитку інтелектуальних почуттів розкрив Т. Рибо у праці «Психологія почуттів». Під цим явищем автор розуміє ті приємні, неприємні або змішані стани, якими супроводжуються розумові процеси. Інтелектуальні почуття можуть бути

пов'язані з будь-якою формою пізнання – зі сприйняттям, образами, ідеями, роздумами і логічним ходом думки (Васильєв та ін., 1980: 23).

В іншій своїй роботі «Хвороби особистості. Досвід дослідження» Т. Рибо розглядає роль емоційного фактора у випадках творчості. Всі форми творчості, зазначає автор, містять у собі афективні елементи. При цьому афективний елемент належить до початку, до виникнення творчого процесу, тому що будь-яка творчість передбачає потребу, бажання, прагнення, незадоволений імпульс, часто саму трудність виношування ідеї. Крім того, афективний елемент часто буває супутнім, тобто під формою задоволення або незадоволення, надії, відчаю, обурення, він супроводжує всі фази, перипетії творчості. Під час творчої роботи можна відчувати різні форми збудження і пригнічення, по черзі можна відчувати засмучення через невдачу і радість від успіху, насамкінець можна відчувати задоволення від звільнення. «Я сумніваюсь, що можна знайти хоча б один приклад твору, створеного inabstracto, вільного від будь-якого афективного елемента. Людська природа не допускає дива» (Рибо, 2001: 155).

Емоційні переживання як основа детермінації психічної діяльності розглядаються З. Фройдом. Особливості розуміння ним взаємозв'язку мислення та емоцій надані в монографії «Емоції і мислення». Мислення З. Фройд розглядає як «орган особистості», який слугує для зосередження на тому, що притягує, і для витіснення всього того, що є неприємним для особистості. Тому особливе місце зайняла проблема спрямованості мислення на емоційно привабливі об'єкти, а також проблема створення емоційних комплексів, які об'єднують ряди уявлень і регулюють їхнє проходження. Роль мислення відповідно до цього підходу розглядається не в пізнанні зовнішнього світу, а в узгодженні бажань індивіда з вимогами життя. Приклад аналізу конкретного виду розумової діяльності в єдності з її емоційним компонентом надається в роботі З. Фрейда «Дотепність і її причетність до несвідомого». З. Фройд вважає, що гра словами і думками «надає попереднього задоволення від економії психічної енергії». Але це тільки перший ступінь дотепності. Дотепність (розумовий акт) обслуговує тенденції (неусвідомлені потяги), «щоб, користуючись задоволенням, надати нового задоволення завдяки усуненню пригніченості» (Васильєв та ін., 1980: 164).

У процесі вирішення питання про співвідношення інтелектуальних та емоційних складників у творчому процесі мала місце спроба ввести спеціальне поняття «емоційне мислення», що й зна-

ходимо в працях Г. Майера. О. Тихомиров вважає, що «емоційне мислення» відрізняється від «розмірковуючого мислення», тому що специфіка емоційного мислення, за Г. Майером, полягає в тому, що фокус уваги зосереджений на практичній меті. О. Тихомиров дійшов висновку, що поняття «емоційне мислення» Г. Майера близьке до поняття «практичне мислення» (Б. Теплов «Розум полководця»), тому неправильним було би вважати, що «емоційне мислення» (за Майером) є самостійним видом мислення (Тихомиров, 1984: 87).

Емоції в просторі творчості й емоційний складник творчості вивчав С. Яголковський. Використовуючи тезу М. Холодної про те, що «...інтелект може контролювати нахили, звільняючи свідомість із полону пристрасті, занурюючи свідомість в ілюзорний, бажаний світ», він застосовує цю думку для визначення ролі емоцій у творчому процесі: емоції людини в її творчій діяльності можуть мати подвійний результат, вони можуть як підняти її над реальністю та об'єктивністю навколишнього світу, так і занурити її в полон ілюзій, бездумної ейфорії. Дослідження О. Тихомирова свідчить, що певного поширення набула точка зору, згідно з якою підкреслюється лише негативний вплив емоцій на пізнання, абсолютизуються факти перекручення відображення реальності під впливом емоцій: уявлення про логіку почуттів у Рибо, про аутистичне мислення у Блейлера (Васильєв та ін., 1980: 87).

Деякі науковці визначають цікавий, але не досить вивчений феномен «страху перед творчістю». Емоційні перешкоди творчості вивчав А. Маслоу. На його думку, самоактуалізації багатьох людей заважає «комплекс Іони», який визначається страхом перед успіхом. Головний висновок його десятирічної роботи в цьому напрямі полягає у такому: джерела тієї креативності, яка нас, власне, цікавить, тобто генерування по-справжньому нових ідей, ховаються в глибинах людської природи. В будь-якому разі йдеться про більш глибоке «Я». Більшість людей не знає про ці глибини, але є й інший бік такого незнання: вони не тільки не знають про це, але й бояться дізнатися. Йдеться про первинну креативність на відміну від вторинної. Від первинної креативності відрізняється те, що А. Маслоу називає вторинною креативністю. Цей вид продуктивності продемонстрований у декількох дослідженнях Енн Роу, на які спирається А. Маслоу. Вона виявила його в декількох групах добре відомих людей – здібних, плодовитих, які успішно працюють і мають визнання, але не здатні на справжню креативність. У результаті був виявлений пара-

докс: певною мірою багато гарних учених належать до людей, яких автор називає ригідними, скутими, людей, які бояться свого неусвідомленого в тому сенсі, про який говорить А. Маслоу. Тому науку він визначає як метод, завдяки якому нетворчі люди можуть творити і здійснювати відкриття, працюючи разом з іншими людьми, «стоячи на плечах попередників», будучи акуратними, уважними тощо. Саме це він називає вторинною креативністю (Маслоу, 1999: 85). Звідси А. Маслоу робить висновок, що багатьом людям для виявлення справжньої первинної креативності необхідно звільнитися від емоційних перешкод творчості: внутрішнього гальмування, страху та ін. (Маслоу, 1999: 87).

Таким чином, існує ціла низка емоційних факторів, які гальмують розвиток творчого мислення. З метою нейтралізації і компенсації впливу негативних емоційних факторів у психології використовується поняття «емоційна активація» творчої активності (О. Тихомиров). Групою дослідників під керівництвом О. Тихомирова була проведена серія експериментів з вивчення особливостей емоційної регуляції творчої діяльності в структурі вирішення задач. Вирішення названих задач з'явилося не одразу (зазвичай потрібно було відмовитися від деяких шаблонних схем) і досить виразно розподілялося на дві фази: знаходження основної «ідеї рішення» і доведення її правильності. Сам експеримент будувався таким чином. Досліджуванам пропонувалося вирішити задачу, розмірковуючи вголос. Міркування записувалося на магнітофон і потім ретельно аналізувалося. Час рішення обмежувався 30 хвилинами. Після знаходження кінцевого рішення задачі досліджувані мав сказати «задача вирішена». Об'єктивний диференційований аналіз співвідношення стани емоційної активації з різними компонентами міркування показує, що стани емоційної активації, як правило, попереджають словесні формулювання принципу рішення задачі, напряму подальших пошуків, словесну оцінку чергової спроби рішення і називання кінцевого рішення розумової задачі. Емоційна активація виникала в процесі рішення однієї задачі неодноразово (Тихомиров, 1984: 89).

С. Яголковський описує процедуру «емоційної стимуляції» творчої активності. Під час розробки цих процедур він вважає необхідним врахування когнітивної і емоційної сфери особистості. На його думку, деякі методи активізації і розвитку креативності (як-от «морфологічний аналіз», «синектика») враховують лише когнітивний бік цього феномена. Одним із способів стимуля-

ції креативності суб'єкта, а також компенсації негативних емоційних ефектів, які попереджують, супроводжують творчий процес, є, на його погляд, міжособова взаємодія в групі, а також групова творчість (Яголковський, 2002: 69).

Суттєвим для розуміння сутності і практичного здійснення емоційної активації творчого мислення було визначення О. Тихомировим основних функцій емоційної активації. Проведений ним аналіз показав, що емоційні стани виконують у процесі мислення різні регулюючі, евристичні функції. Евристичні функції емоцій в процесі творчого мислення полягають у виділенні певної зони, яка визначає не тільки подальше розгортання пошуку в глибину, але у разі призведення до небажаних ситуацій і повернення його до певного пункту. Отже, було виявлено, що існує суттєвий зв'язок між станами емоційної активації і знаходженням досліджуваного основного принципу рішення задачі (Тихомиров, 1984: 98).

Інтерес для нашого дослідження має проведений аналіз деяких загальних умов виникнення інтелектуальних емоцій. На основі результатів проведеної експериментальної роботи було оха-

рактеризовано ту галузь розумової діяльності, в якій найбільш вірогідне виникнення інтелектуальних емоцій. Досліджувані відзначали виникнення інтелектуальних емоцій (творчого підйому, натхнення тощо) тільки в процесі виконання завдань творчого типу. Цим самим процесам відповідають найбільш високі середні оцінки за ступенем інтересу і ступенем труднощів. Таким чином, процеси розумової діяльності, в яких виникають інтелектуальні емоції, є відносно складними і мають явно виявлений творчий характер. Дані цього дослідження показують, що наявність творчого процесу є найбільш загальною умовою виникнення інтелектуальних емоцій у розумовій діяльності. Своєю чергою тип завдання є однією із зовнішніх умов реалізації творчого процесу, а тому й виникнення інтелектуальних емоцій (Васильєв та ін., 1980: 78–79).

Висновки. Таким чином, проведений аналіз свідчить про те, що найбільш вірогідною галуззю виникнення інтелектуальних емоцій є творча розумова діяльність на відміну від рутинних форм діяльності; порівняно з відносно рутинними в творчих процесах переважає емоційний компонент.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильєв И. А., Поплужный В. Л., Тихомиров О. К. Эмоции и мышление. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980. 192 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. М. Л., 1934. 54 с.
3. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. Исследования мышления в советской психологии. М., 1971. 272 с.
4. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. М.: Смысл; КДУ, 2005. 511 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. / Пер. с англ. М.: Смысл, 1999. 425 с.
6. Рибо Т. Болезни личности. Опыт исследования. Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. 400 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2002. 720 с.
8. Тихомиров О. К. Психология мышления: учебное пособие. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 272 с.
9. Яголковский С. Р. Эмоции в пространстве творчества и эмоциональная составляющая творчества. Мир психологии. 2002. № 4. С. 65–70.
10. Ярошевский М. Г. О внешней и внутренней мотивации научного творчества. Проблемы научного творчества в современной психологии. М., 1971. 340 с.

REFERENCES

1. Vasilev I. A., Popluzhnyiy V. L., Tihomirov O. K. Emotsii i myishlenie. [Emotions and thinking] M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1980. 192 s. [in Russian].
2. Vyigotskiy L. S. Myishlenie i rech. [Thinking and speaking]. M. L., 1934. 54 s. [in Russian].
3. Galperin P. Ya. Psihologiya myishleniya i uchenie o poetapnom formirovaniy umstvennyih deystviy [Psychology of thinking and the doctrine of the phased formation of mental actions]. Issledovaniya myishleniya v sovetskoj psihologii. M., 1971. 272 s. [in Russian].
4. Leont'ev A. N. Lektsii po obschey psihologii. [Lectures on general psychology] M.: Smisl; KDU, 2005. 511 s. [in Russian].
5. Maslou A. Novyie rubezhi chelovecheskoj prirody. [New frontiers of human nature] Per. s angl. M.: Smisl, 1999. 425 s. [in Russian].
6. Ribo T. Bolezni lichnosti. Opyit issledovaniya. [Disease personality. Research experience]. Mn.: Harvest, M.: ACT, 2001. 400 s. [in Russian].
7. Rubinshteyn S. L. Osnovyi obschey psihologii. [Basics of general psychology] SPb: Piter, 2002. 720 s. [in Russian].
8. Tihomirov O. K. Psihologiya myishleniya: Uchebnoe posobie. [Psychology of thinking: Study guide]. M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1984. 272 s. [in Russian].
9. Yagolkovskiy S. R. Emotsii v prostranstve tvorchestva i emotsionalnaya sostavlyayuschaya tvorchestva [Emotions in the space of creativity and the emotional component of creativity]. Mir psihologii. 2002. N 4. S. 65–70. [in Russian].
10. Yaroshevskiy M. G. O vneshney i vnutrenney motivatsii nauchnogo tvorchestva [On the external and internal motivation of scientific creativity]. Problemyi nauchnogo tvorchestva v sovremennoy psihologii. M., 1971. 340 s. [in Russian].